

FUNKCE NĚMČINY V BÁSNICKÉM DÍLE EGONA BONDYHO ČTYŘICÁTÝCH A PADESÁTÝCH LET¹

Gertraude Zandová

Němčina se v raném básnickém díle Egona Bondyho objevuje od samého počátku, první pasáž se nachází již ve *Fragmentech prvotin* v záznamu z 27. března 1948:

Was soll das heißen? volal na nás hlídač parkoviště. Warum sitzen Sie auf dem Dach? (...) Rozzlobil jsem se a volal: Do go your own way! protože jsem chtěl ukázat, že jsem vzdělaný.²

Němčina se – více či méně – objevuje téměř ve všech dalších sbírkách až do roku 1958, a to na různých jazykových úrovních: v názvech, jednotlivých slovech, frázích, celých verších nebo básních, v pojmenováních, vlastních jménech a citátech.

Bondyho znalosti němčiny byly dány již jeho biografií. Jeho otec jako plukovník armády ještě za Rakouska němčinu ovládal, Bondy

¹ Z německého originálu Zand, G., „Zur Funktion der deutschen Sprache im dichterischen Frühwerk von Egon Bondy (1940er und 1950er Jahre)“ přeložil © Jiří Holý.

² [Co to má znamenat? (...) Proč sedíte na střeše? (...) Jděte si po svých!] Bondy, E., *Básnické spisy I. 1947-1963*, ed. M. Machovec, Argo, Praha 2014, s. 25.

sám se s výukou němčiny setkal nejpozději jako žák v protektorátu na reálném gymnáziu v Praze 2, Ječné ulici. Vyučovacím jazykem byla sice čeština, v dvojjazyčném vysvědčení je však uvedena němčina jako první předmět – hned poté následuje tělesná výchova a teprve pak čeština. Jak dobře Bondy německy uměl, dokládá na prvním místě jeho zápisník s titulem *Das Tagesbuch* [sic!] z let 1943 a 1944,³ který je psán plynou němčinou a vykazuje – stejně jako později vzniklé německé básně – jen málo chyb; především takové, které jsou typické pro české rodilé mluvčí. Z deníku navíc vyplývá, že Bondy měl jednak soukromé hodiny němčiny, jednak ho jeho otec měl k tomu, aby příležitostně se známými konverzoval německy. Bondy svoji vynikající znalost němčiny využíval nejen prakticky, používal ji také literárně. Na otázku, jakou funkci v jeho básních němčina plnila, se nabízí čtyři odpovědi: funkci hravou, funkci absurdní, funkci mýto- tvornou, resp. mýtobornou, a funkci provokativní.

1. Funkce hravá

Bondy si cenil všech jazyků a s radostí se je učil. Ve svém deníku už jako třináctiletý píše:

Ich muß sagen, ich bin sehr glücklich, da[ß] ich fremde Sprachen beher[r]schen kann. Es ist sehr schön.

Ich übersetzte ein Lesestück in einer englischen Zeitung und ich bin sehr glücklich. Sehr freut mich selbstverständlich, daß ich deutsch spreche und schreibe.⁴

³ Tento deník se nachází stejně jako předtím zmíněné vysvědčení v archivu správce Bondyho pozůstalosti Martina Machovce, který mi umožnil nahlédnout do obou zdrojů a kterému bych za to chtěla upřímně poděkovat.

⁴ [Musím říct, že jsem velmi šťastný, že ovládám cizí jazyky. Je to velmi krásné. / Přeložil jsem přečtený kus z anglických novin a jsem velmi šťastný. Velmi mě samozřejmě těší, že německy umím mluvit i psát.] Fišer, Z., *Das Tagesbuch*, 26. března 1944.

Němčiny si Bondy vážil jako jazyka tajemného a nesrozumitelného, zvláště vůči určitým osobám:

Es ist sehr gut, daß meine Memoiren niemand lesen kann, nur der Vater. Bis ich englisch, russisch, oder lateinisch können werde, werde ich das englisch oder rus[s]isch oder lateinisch schreiben. Es ist immer schön, eine fremde Sprache zu beher[r]schen. Man kann sprechen, schreiben und niemand weiß, was das alles bedeutet.⁵

Tím „nikdo“ myslí Bondy možná svou matku, která ovšem jen čtyři měsíce nato, 11. listopadu 1943, nečekaně zemřela; byl to pro mladého Bondyho tragický životní mezník. Zajímavá je na předešlém citátu také skutečnost, že se Bondy už v této době, v době protektorátu a války, učil rusky – zřejmě ho k tomu podnítil otec, který mu koupil učebnici ruštiny;⁶ sám otec přišel s ruštinou do kontaktu, když sloužil v první světové válce jako československý legionář na Sibiři.

Z radosti z jazyka vzniká hra, jazyková hra, hra s materiálem řeči, kterou Bondy v němčině neprovozuje jinak než v češtině: experimentuje se zvukovou stavbou a se sémantikou slov, odchyluje se formou i obsahem od očekávání čtenáře. Depoetizace lyriky prostřednictvím záměrně neuměleckého jazyka v němčině funguje takřka ještě lépe než v češtině – v němčině měl autor menší zábrany, bylo zde pro autora méně zaběhaných vzorů a zaměřoval se ještě více než v češtině především na materiálnost jazyka.

Jako hru můžeme chápat i takzvané „automatické texty novou gramatickou metodou“, které do přátelského okruhu edice Půlnoc zavedl surrealista Karel Hynek,⁷ například:

⁵ [Je velmi dobře, že mé memoáry nikdo nemůže číst, jenom otec. Až budu umět anglicky, rusky nebo latinsky, budu je psát anglicky nebo rusky nebo latinsky. Je vždy krásné mluvit cizím jazykem. Člověk může mluvit, psát a nikdo neví, co to všechno znamená.] Tamtéž, 16. července 1943.

⁶ Tamtéž, 17. července 1943.

⁷ Viz Vodseďálek, I., Urbondy, *Haňta press*, 1992, 13, s. 4.

INN IN INNSBRUCK

Die Natur

turnt

tummelnd

Elend

der

Erziehung

hungert

Der ertränkte

Telegraphist⁸

Tento řetěz slov spočívá na hláskové podobnosti, která se také často objevuje na začátku slovních her, například:

[Dagmara] ist mit ihrem Schwager
schwanger⁹

nebo:

[Dagmara hat] die Zimmerlinde
ins Lindezimmer
um[ge]wandelt¹⁰

Bondy také tvoří nová německá slova, například „Ohrfeigling“ (z Ohrfeige, facka, a Feigling, zbabělec) nebo „Modernexistentialist“:

Die Ohrfeige – so ist das Ding –
wurde zu einem Ohrfeigling

Als dieser fürchtet er sich viel
und hat ein Minderwertigkeitsgefühl

⁸ Bondy, E., *Básnické spisy I. 1947-1963*, s. 60. Bondy ve své německy psané poesii využívá řadu slovních hříček a spojení, která jsou jen obtížně převoditelná do českého jazyka. Z toho důvodu Bondyho poesii nepřekládáme.

⁹ Tamtéž, s. 257.

¹⁰ Tamtéž, s. 265.

Doch dadurch wird er ohne List
Modernexistentialist¹¹

Radost z jazyka a hravé formování jeho materiálu vedou ke Christianu Morgensternovi a jeho poetice absurdna.

2. Funkce absurdní

Vrcholem německojazyčné Bondyho produkce byla léta 1950 a 1951 s téměř šedesáti básněmi – a to proto, že Bondy se v té době intenzivně zabýval Christianem Morgensternem, od něhož převzal mnohé poetické podněty, jak ukazuje název jeho edice Půlnoc, stejně jako například tato báseň přímo morgensternovská:

DIE KUH

Auf dem Meer
sitzt ein Bär
und ein Heide

gold'ne Kuh
kommt im Nu
frißt sie beide

Und in Ruh
sitzt die Kuh
und sie blinzelt
und sagt: buu
Parlez-vous
d'amour ou
d'moi? sagt die
blöde Kuh¹²

¹¹ Tamtéž, s. 416.

¹² Tamtéž, s. 400.

Morgenstern je dnes velmi dobře znám, na konci čtyřicátých a na začátku padesátých let však musel být teprve objeven. Podle Bondyho vzpomínky¹³ jej na Morgensterna upozornil brněnský sběratel umění Jaroslav Puchmertl – a to s velkým úspěchem: Bondy přeložil jako jeden z prvních do češtiny *Galgenlieder (Šibeniční písně)* a překlad zařadil jako šestý svazek do programu podzemní edice Půlnoc:

christian morgenstern
šibeniční písně
podle kompletního vydání: alle galgenlieder
von christian morgenstern berlin 1933
přeložil egon bondy
vyšlo jako šestý svazek edice půlnoc
v únoru 1951 v praze¹⁴

Nikoli náhodou právě po převzetí moci komunisty se Morgenstern setkal s velkým ohlasem na neoficiální kulturní scéně: jeho humor, jeho individualismus, jeho skepse a jeho kritika strnulých konvencí a ideálů byly vhodným projektem proti oficiální kultuře po roce 1948. Morgenstern přešel dadaismus a surrealismus, ale hlavně založil poetiku absurdity. Z náhodných zvuků tvořil zdánlivě nesmyslné slabiky, slova a básně. Také v Bondyho lyrice je základní konstantou nonsense, nesmysl, dokonce negace smyslu. Reaguje tak na všudypřítomnost zdánlivě smysluplných symbolů a mýtů své doby – nejprve nacismu, potom stalinismu – a dekonstruuje je. Tím přecházíme k třetímu bodu, ke zpracování nacistických mýtů.

¹³ Viz rozhovor autorky s Egonem Bondym v Bratislavě 12. července 1996.

¹⁴ Jedná se o originální tiráž půlnočního svazku podle opisu z archivu Martina Machovce. Oficiálně vyšly Bondyho *Šibeniční písně* až v roce 2000 a ještě jednou v roce 2010 v pražském nakladatelství Labyrint.

3. Funkce mýtotočvorná a mýtoborná

Bondyho generace byla nucena dvakrát zakusit řeč totalitní moci, nejprve nacismu, potom stalinismu. Východisko zůstává téměř stejné – je to situace mladého, inteligentního člověka, jenž s úžasem sleduje proces násilného převzetí moci totalitním režimem a je fascinován jeho silou. V době protektorátu byla pro Bondyho řeč nacismu všudypřítomná nejen ve škole a na pražských ulicích, ale také v masových médiích – v tisku, v rozhlase a ve filmu. O působení těchto médií na mladého Bondyho svědčí například záznam rozhlasové zprávy, kterou reprodukuje v deníku zcela bez komentáře:

Zeit bitte: es ist 7 Uhr 10 Minuten – 7 Uhr 10. Wir geben die Luftlagemeldung: Das Reichsgebiet ist feindfrei. Ende der Luftlagemeldung. Es folgt der Nachrichtendienst. Der Wehrmachtbericht liegt noch nicht vor, wir bringen ihn voraus[s]ichtlich um 15 Uhr.

Stimmen zur Kriegslage: 15 deutsche Divisionen halten die Sowjets bei Skala.

Der Nachrichtendienst ist beendet.

Wir geben die Zeit: Bitte, vergleichen Sie – mit dem Gongschlag ist es 19 Uhr 15 Minuten.¹⁵

Ačkoli Bondymu bylo teprve třináct čtrnáct let, viděl v pražských kinech řadu německých filmů, mezi nimi snímky dobrodružné, kriminální, historické a zábavné, ale také skutečně propagandistické filmy, například *Paracelsus* Georga Wilhelma Pabsta nebo *Titanic* Wenera Klinglera a Herberta Selpina.¹⁶

¹⁵ [Prosím čas: je 7 hodin 10 minut – 7 hodin 10. Přinášíme hlášení o situaci ve vzdušném prostoru: území Říše je bez nepřátel. Konec hlášení o situaci ve vzdušném prostoru. Následuje zpravodajství. Zpráva o wehrmachtu ještě není k dispozici, předpokládáný čas přenosu v 15 hodin. Hlášení k válečné situaci: 15 německých divízií zadržuje Sověty u Skaly. Zpravodajství skončilo. Hlásíme čas: Prosím, srovnajte si čas – zvuk gongu oznámí 19 hodin a 15 minut.] Fišer, Z., *Das Tagesbuch*, 5. dubna 1944.

¹⁶ V deníku jsou kromě toho uvedeny následující německé filmy: *Stadt Ana-*

Řeč nacistické propagandy Bondy cituje až z jistého odstupu v roce 1950. Používá zdiskreditovaná slova jako „Rasse“¹⁷ (rasa), „entartet“¹⁸ (zvrhlý) nebo „Krüppel“¹⁹ (mrzák, krippl), stálá spojení jako „Kraft durch Freude“²⁰ (síla skrze radost), „Blut und Ehre“²¹ (krev a čest) nebo zvolání „deutsche Frauen!“²² (německé ženy!). Uvádí jména prominentních osob (jako jsou filmoví herci Attila Hörbiger a Ilse Wernerová)²³ a citáty, jako například tyto dva verše z hymny národních socialistů, „Horst-Wessel-Lied“ (Píseň Horsta Wessela):

Kamraden die Reaktion und Rotfront erschossen
marschier'n im Geist in unser'n Reihen mit²⁴

Bezprostředně následující verše dokládají, jak hluboce byly v Bondyho osobní paměti vrytá německojazyčná hesla:

Sie ziehen durch meinen Kopf
Das Leben ist doch nur ein Unsinn²⁵

Zde Bondy kříží citát s výpověďmi osobními a banálními. Citát je vytržen z navykklé, autoreferenční významové souvislosti, obnažuje se tak nesmyslnost nacistických pojmů a frází – a také celé této

tol (Viktor Tourjansky, 1935), *12 Minuten nach 12* (Johannes Guter, 1939), *Tanz mit dem Kaiser* (Georg Jacoby, 1941) a *Das Bad auf der Tenne* (Volker von Collande, 1943). Bondy se také díval na české filmy, které v deníku uvádí pod německým titulem: *Jungfräulichkeit* (*Panenvoň*, Otakar Vávra, 1937), *Nebel über dem Moor* (*Mlhy na blatěch*, František Čáp, 1943), *Glückliche Reise* (*Šťastnou cestou*, Otakar Vávra, 1943) a *Ein Mann aus Granit* (*Skalní plemeno*, Ladislav Brom, 1944).

¹⁷ Bondy, E., *Básnické spisy I. 1947–1963*, s. 372.

¹⁸ Tamtéž, s. 335.

¹⁹ Tamtéž, s. 408.

²⁰ Tamtéž, s. 127.

²¹ Tamtéž, s. 406.

²² Tamtéž, s. 230.

²³ Tamtéž, s. 407.

²⁴ Tamtéž, s. 130.

²⁵ Tamtéž.

doby. Tuto řeč však Bondy konfrontuje i s citáty z jiných sémiotických sfér, třeba i z protikladného ideologického tábora. Například volně podle morytátu, který zpívá Mackie Messer v Brechtově *Dreigroschenoper* (*Šestáková opera*),

Und der Haifisch, der hat Zähne,
und die trägt er im Gesicht

napiše verše:

Dagmara
trägt ihre Zähne im Gesicht²⁶

Jiná třetí plocha vyplývá z konfrontace nacistických mýtů se známými figurami německého kulturního dědictví. Nejen s těmi, které nacionálně socialistická strana aktualizovala, totiž s germánskou mytologií (s runovým písmem,²⁷ s normami nordické mytologie a s příšerou Fenriswolfem²⁸), právě tak jako s postavami německých hrdinských bájí (jako je Dietrich z Bernu²⁹). Ale evokována jsou i obyčejná německá křestní jména (jako Liese³⁰ nebo Gretchen³¹) a německé písně jako „Der Mond ist aufgegangen“³² nebo „O Tannenbaum“ a „Stille Nacht“³³ – ty jsou dokonce personifikovány a zesměšňovány:

Der Tannenbaum hat Stille Nacht
Im dunklen Wald einst ausgelacht³⁴

²⁶ Tamtéž, s. 248.

²⁷ Tamtéž, s. 377.

²⁸ Tamtéž, s. 423.

²⁹ Tamtéž, s. 120.

³⁰ Tamtéž, s. 402.

³¹ Tamtéž, s. 127.

³² Tamtéž, s. 356.

³³ Tamtéž, s. 399.

³⁴ Tamtéž.

Prostřednictvím názvů se do hry zapojují i autoři, například Heinrich Kleist s dramatem *Der zerbrochene Krug* (*Rozbitý džbán*),³⁵ Johann Wolfgang von Goethe s textem „Gretchen am Spinnrad“ (Markétka u kolovrátku) z faustovské tragédie³⁶ nebo Heinrich Heine s písní „Wie kann ich froh und lustig sein?“ (Jak mohu být šťastný a veselý?).³⁷ Rozumí se samo sebou, že k tomu patří připomenutí jmen německých filosofů, jako byl Immanuel Kant.³⁸ V této souvislosti je třeba chápat konstatování Zbyňka Fišera ml. v jeho studii „Význam Bondyho německé poesie“, že Bondy chtěl rehabilitovat „jazyk nedávných okupantů a nynějších ideologických nepřátel“ a „přihlásit se opět ke kulturním tradicím střední Evropy“.³⁹

Zvláště výrazným příkladem techniky citátů vytržených ze souvislosti, případně zasazených do zcela nového a nepatřičného kontextu, je následující text ze sbírky *Für Bondy's unbekannte Geliebte*:

BONDYS GELIEBTE UND DER FÜHRER

Bondys Geliebte (die ihn bisher noch nicht kennengelernt hat) begegnete in Berlin im Jahre 1927 dem Führer. Sie ging g'rade vom Piscator-Theater, wo sie Tolstoi's Rasputin gesehen hat. Der Führer kam ihr entgegen in seiner braunen Tracht und sprach also: „So auch die Rasse verkrüppelt ist, ist es trotz allem, schlechtweg, eine Rasse.“⁴⁰

³⁵ Tamtéž, s. 237.

³⁶ Tamtéž, s. 127.

³⁷ Tamtéž, s. 237.

³⁸ Tamtéž, s. 406.

³⁹ Fišer, Z. [ml.], Význam Bondyho německé poesie, in: Nováková, L. (ed.), *Literatura určená k likvidaci. Sborník příspěvků z konference pořádané v Brně 26.-27. listopadu 2002 k padesátému výročí politických procesů se spisovateli*, Obec spisovatelů, Praha 2004, s. 188.

⁴⁰ [BONDYHO MILENKA A VŮDCE. Bondyho milenka (která ho v té době ještě neznala) potkala v Berlíně v roce 1927 Vůdce. Šla právě z Piscatorova divadla, kde viděla Tolstého Rasputina. Vůdce šel proti ní ve svém hnědém kroji a promluvil takto: „I když je rasa zmrzačena, je to přese všechno, koneckonců, rasa.“] Bondy, E., *Básnické spisy I. 1947-1963*, s. 372.

Běžně nebylo možné potkat se s Vůdcem ani náhodou, ani právě před Piscatorovým divadlem. Oblečen by byl spíše do hnědé uniformy než do hnědého kroje a tato jeho promluva by se spíše hodila pro stranický sjezd než pro Bondyho milenkou, která ostatně musela být o dost starší než Bondy sám. Spojení „also sprach“ připomíná navíc Nietzscheho *Zarathustru*.

Aby bylo možné staré německé prvky znovu oživit, vyžadovalo to od Bondyho zjevně právě konfrontaci s novou, všudypřítomnou řečí stalinismu. Jak dovozuje Boris Groys ve své knize *Gesamtkunstwerk Stalin*,⁴¹ smyslem této básnické strategie kopírovat řeč moci bylo se jí zmocnit.⁴² Bondy používá tento postup už kolem roku 1950, ale známým se pro jazykový režim socialistického světa stal až později pod pojmenováním soc-art. Bondyho pozice je tak vně oficiálního diskursu, ale nedistančuje se od něj úplně, protože provokace potřebuje stále střetání. Tím dospíváme ke čtvrtému a poslednímu bodu – k provokaci.

4. Funkce provokativní

Základním prototypem celého Bondyho života a díla je cílená provokace: ať už umělecká s nekonvenčními poetickými postupy, společenská či ideologická. Také využívání němčiny v pozdních čtyřicátých a raných padesátých letech lze chápat jako akt provokace: jak byla němčina před rokem 1945 v české veřejnosti všudypřítomná, tak poté rázem zmizela. Bondy psal současně s českými autory takzvané literatury odsunu, v níž bylo vysídlení Němců legitimizováno agresivní protiněmeckou propagandou, jako například v románu Václava Řezáče *Nástup*, který vyšel v roce 1951.

⁴¹ Groys, B., *Gesamtkunstwerk Stalin. Rozpolcená kultura v Sovětském svazu*, přel. M. Ritter, Akademie výtvarných umění, Praha 2011, s. 48–49.

⁴² Viz Žand, G., „Auf dem Traktor sitz' ich...“. Dekonstruktion der stalinistischen Mythologie nach Egon Bondy, in: Kliems, A., Raßloff, U., Zajac, P. (eds.), *Sozialistischer Realismus. Lyrik des 20. Jahrhunderts in Ost-Mittel-Europa II*, Frank & Timme, Berlin 2006, s. 501–503.

Mluvit německy v Československu po roce 1945 nebylo už, jak známo, záhodno, a obyvatelé německé národnosti, kteří v zemi zůstali, se na veřejnosti drželi v pozadí. Bondy komentoval ztrátu němčiny, kterou přinesl konec války a okolnosti poválečné doby, ve svém deníku, když jej vzal po dvouleté přestávce znovu do ruky:

Mir hat Deutsch gefallen, ich bedauere, daß ich jetzt keine Zeit Deutsch [zu] studieren habe.⁴³

V situaci, kdy panovala veřejná nálada proti všemu německému a kdy němčina byla ztotožněna s Hitlerem, protektorátem, fašismem a válkou, mohl Bondy svým užíváním němčiny a citáty z nacistické řeči provokovat – podobně jako to udělal v roce 1949 s židovskými pseudonymy v ilegální publikaci *Židovská jména*⁴⁴ v reakci na antisemitismus poválečného Československa. Šel dokonce tak daleko, jak poznamenává Zbyněk Fišer ml. ve zmíněné studii,⁴⁵ že se identifikoval s německými vojáky. Zde dva příklady:

Nur das Gras wächst auf den Gräbern in Rußland
und gibt es dort überhaupt unsere Gräber?⁴⁶

SOLDATENLIED

In Rußland bin ich gefallen
in Rußland ruht mein Leib
in Nürnberg blieb ein blondes Weib
in Rußland bin ich gefallen⁴⁷

⁴³ [Mně se němčina líbila, je mi líto, že teď nemám čas ke studiu němčiny.] Fišer, Z., *Das Tagesbuch*, 20. června 1946.

⁴⁴ *Židovská jména 1949*, ed. M. Machovec, předml. S. Dvorský, Nakladatelství Lidové noviny, Praha 1995, s. 9, 10, 15, 16, 23.

⁴⁵ Fišer, Z. [ml.], *Význam Bondyho německé poezie*, s. 186-187.

⁴⁶ [Jen tráva roste na hrobech v Rusku a jsou tam vůbec naše hroby?] Bondy, E., *Básnické spisy I. 1947-1963*, s. 333.

⁴⁷ Tamtéž, s. 350.

Podle vlastních výpovědí využíval Bondy své znalosti němčiny i při svých přechodech československo-rakouských hranic. Několikrát se pokoušel dostat se do Rakouska a také se mu to prý podařilo. Ve svých vzpomínkách *Prvních deset let* Bondy píše,⁴⁸ že při přecházení hranic zpíval německé písně a bavil se s rakouskými úředníky střežícími hranice. Ve Vídni se údajně potuloval v noblesních i zábavních lokálech, ale také v proslulé ubytovně pro nuzáky „Ledigenheim“ (domov svobodných) a ocitl se také ve vazbě ve Floridsdorfu, protože nemohl zaplatit pokutu za ilegální přechod hranic. Při posledním pokusu byl Bondy zadržen na přechodu Gmünd - České Velenice a převezen do Prahy, v následném procesu ale nebyl odsouzen. Zda byl Bondy skutečně ve Vídni, a jak tvrdí ve svých vzpomínkách, zde dokonce žádal o azyl, nemohlo být dosud dokumentárně ověřeno.

Fascinací zlem snad působil německý fašismus na některé přítele z kruhu edice Půlnoc; pro Bondyho byla hra s prvky nacismu v první řadě vítanou možností provokace. Sám sebe označuje v jedné básni jako „der jüdisch-faschistisch-bolschewistische Bondy“ (Bondy židovsko-fašisticko-bolševický).⁴⁹ V roce 1949 psal s židovským pseudonymem, v letech 1950 a 1951 německy, později se sám označil za „marxistu levého“. Z toho vyplývá, že mu především šlo o to, aby provokoval, a tak potvrdil svou pozici outsidera – již na konci citovaného krátkého textu z *Fragmentů prvotín* psal: „Nemáme zařazení v této společnosti.“⁵⁰

⁴⁸ Bondy, E., *Prvních deset let*, Maťa, Praha 2011, s. 50–55.

⁴⁹ Tamtéž, s. 406.

⁵⁰ Tamtéž, s. 26.

